

СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ ЯК ЧИННИК ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

У статті визначено сутність поняття «девіація», виокремлено чинники девіацій і девіантної поведінки, обґрунтовано взаємообумовленість соціальної мобільності й девіантної поведінки.

Ключові слова: *девіація, девіантна поведінка, чинники девіантної поведінки, соціальна мобільність, особистість.*

The article determines the concept of deviation, singles out factors contributing to deviation and deviation behaviour, substantiating mutual conditionality of social mobility and deviation behaviour.

Key words: *deviation, deviation behaviour, factors contributing to deviation behaviour, social mobility, personality.*

Психологія девіантної поведінки є однією з найцікавіших і водночас найскладніших галузей сучасної науки. Вивчена вона недостатньо, особливо її соціально-психологічний аспект. Одним із проблемних питань є відмінності в трактуванні її тезауруса – «соціальні відхилення», «порушення поведінки», «патологічна поведінка», «аномальна поведінка», «девіантна» й «делінквентна поведінка», «адиктивна поведінка» та ін. Численні спроби фахівців систематизувати умови й чинники порушення поведінки також є недостатньо розробленими. На думку дослідників, це насамперед пов'язано з відсутністю чітких діагностичних критеріїв. У прийнятій вітчизняній класифікації виділяють антидисциплінарне (порушення режиму й дисципліни в навчально-виховних установах); антисоціальне (невиконання етичних норм поведінки в соціумі); делінквентне (протиправне); аутоагресивне (направлене проти себе) відхилення. У клінічній і педагогічній практиці часто зустрічаються патохарактерологічні реакції, які виявляються, в основному, як ситуативно обумовлені порушення поведінки (втечі з дому, бродяжництво, алкоголізація, суїцидальна поведінка, сексуальні девіації, токсикоманія).

Мета статті – з'ясувати сутність поняття «девіація», визначити чинники девіацій і девіантної поведінки, обґрунтувати взаємообумовленість соціальної мобільності й девіантної поведінки.

Термін «девіація» (deviation – від devio – відхиляюся) використовується в психології у своєму первинному значенні, проте зміст його варіюється в різних авторів. Найбільш загальне уявлення про девіації й девіантну поведінку пов'язане з порушенням певних норм, які є регуляторами спілкування між людьми. Вибір особистістю поведінки, яка відхиляється, є своєрідним способом вирішення внутрішнього й зовнішнього конфлікту шляхом відходу від системи загальноприйнятих норм та цінностей і вироблення власних [1]. Оскільки девіантною визнається поведінка, яка не відповідає соціальним нормам й очікуванням, а норми й очікування різні не тільки в різних суспільствах і в різний час, але й у різних груп в одному й тому ж суспільстві в один і той самий час (правові норми та «злочинський закон», норми дорослих і молодіжні норми, правила поведінки «істеблїшменту» й «богеми» і т. д.), остільки поняття

«загальноприйнята норма» досить відносно, а отже, відносна й девіантна поведінка. Виходячи із цих найзагальніших уявлень девіантної поведінки, вчені визначають її як: 1) учинок, дії людини і 2) соціальне явище [2–4].

Стосовно останнього, то слід констатувати, що практично все життя будь-якого суспільства характеризується наявністю девіацій. Соціальні відхилення, тобто девіація, є властивістю кожної соціальної системи. Учені давно звернули увагу на те, що девіантні прояви стосуються й конкретних дій конкретної людини, і відносно масових і стійких соціальних явищ (до них відносяться й соціальна мобільність, адже вона вказує на відхилення в соціальному становищі, тобто порушення рівноваги й необхідність пошуку нових ресурсів для встановлення балансу вже на новому якісно вищому/нижчому рівні).

Постановка проблеми девіантності в контексті психологічної науки вимагає аналізу досвіду західних традицій, орієнтованих на теорії соціокультурної динаміки, соціальної мобільності й соціальної стратифікації (П.Сорокін); аномію, теорію й методи структурного й функціонального аналізу соціальних явищ, аналіз дисфункційних явищ у суспільстві, дезінтеграції культурних цілей і засобів їх досягнення (Р.Мертон); концепцію соціальної системи, засновану на функціональних імперативах: адаптація до середовища, досягнення мети, загальні норми й управління напруженістю, інтеграція (Т.Парсонс); теорію аномії, розпаду соціальних норм (Е.Дюркгейм); теорію соціальних детермінантів колективної поведінки, девіації й соціального контролю (Н.Дж.Смелзер); теорію зв'язку абсолютних норм із культурними нормами й відносність норм і відхилень (П.Уорслі); концепцію «відхилення і система стійкості», необхідність для суспільства девіантів, що допомагають зрозуміти й зберегти норми (Е.Еріксон); теорію деструктивного соціального конфлікту як однієї з форм прояву девіантної поведінки (Б.Банк, К.Шарп, Н.Прево, Д.Кретч, Р.Крутчфілд, Н.Лівсон, Д.Дена та ін.); концепцію «агресивна поведінка підлітків як форма самоствердження» (А.Басі, А.Бандура, Р.Вальтер, Р.Лазарус та ін.); теорію фрустрації як одного зі шляхів прояву агресії (Дж.Доллард, Л.Берковіч, З.Фрейд та ін.); концепцію взаємозв'язку між девіантною поведінкою й зниженою самоповагою (Р.Кеплан, Р.Джонсон, К.Бейлі); концепцію «лабелінга» – «заплямованої репутації», «наклеювання ярликів» (І.Гоффман, Р.Беккер); концепцію соціальних відхилень Р.Харре, що припускає вивчення «соціальної граматики поведінки», – правил і встановлення, яким слідують члени конкретного соціуму в ході взаємодій, а також значення й сенсів, які вони надають своїм діям і вчинкам; теорію диференційованих можливостей: наявність різних можливостей мати у своєму розпорядженні незаконні засоби (Гловард, Олін); теорію диференційованої асоціації (Сазерленд), центральною тезою якої є те, що особа засуджується тільки тоді, коли установка порушення закону переважає над установкою негативної оцінки подібних дій, при цьому мірилом служать такі установки, як частота, тривалість, послідовність й інтенсивність диференційованих контактів; підхід «культурна девіація» і субкультура: те, що типізується домінуючою культурою як девіантна поведінка, є також відповідністю системі норм певної субкультури (А.Коен, Д.Міллер, Зак). Як видно, зарубіжні психологи й соціологи мали деяку міру свободи у виборі

методологічних основ і перспективних стратегій у вирішенні проблеми. Проте у всіх дослідницьких підходах соціально-психологічним аспектам девіантності й девіантній поведінці було мало приділено уваги.

Оформлення проблеми девіантності як самостійної науки почало складатися не в рамках психології, а в соціологічних і кримінологічних працях. Сьогодні дослідженням різних аспектів девіантної поведінки займаються правознавство й медицина (перш за все психіатрія та наркологія), психологія й демографія, історія й статистика, етнографія й антропология. Психологічні традиції вивчення цього складного й цікавого явища склалися в основному в психоаналітичних і соціологічних школах. Можна виокремити декілька основних теоретичних підходів до пояснення причин девіантної поведінки.

Так, відповідно до *психоаналітичного підходу*, девіантна поведінка особистості виявляється тоді, коли психологічний захист, спрямований на зменшення напруги внаслідок неефективної взаємодії трьох підструктур особистості Ід, Его й Супер-Его, є недостатнім для повноцінного функціонування особистості (З.Фрейд). Нормальний розвиток особистості передбачає наявність оптимальних захисних механізмів, які врівноважують сфери свідомого і несвідомого. В іншому випадку, зокрема в ситуації так званого невротичного захисту, формування особистості набуває аномального забарвлення.

Неофрейдисти К.Хорні, Д.Боулбі, Г.Салліван причиною відхилень вважають дефіцит емоційного контакту, довірливого спілкування в перші роки життя. На негативній ролі відсутності безпеки й довіри в перші роки життя вказує Е.Еріксон в етіології відхилень.

Причинами девіантної поведінки, на думку А.Адлера, є недостатня або викривлена компенсація почуття неповноцінності. Згідно з його поглядами, немовля народжується на світ із двома базовими почуттями-прагненнями: почуттям неповноцінності й прагненням до досконалості як компенсацією цього почуття; соціальним почуттям приналежності до спільноти й прагненням до встановлення значущих соціальних стосунків. Розвиток соціально важливих здібностей, або, як зазначав А.Адлер, «компенсація на корисному боці життя», приводить до формування почуття власної значущості, що передбачає домінування почуття спільноти з іншими над індивідуальним прагненням до переваги над іншими. У випадку «компенсації на беззмістовному боці життя» почуття неповноцінності переходить у комплекс неповноцінності, що лежить в основі неврозу, або у зворотний бік цього комплексу – «комплекс зверхності», який може проявитися в ригідній позиції «вундеркінда», не готового до систематичної праці й рівноправного спілкування з однолітками. Водночас А.Адлер джерела відхилень убачає не стільки в самих комплексах, скільки в нездатності індивіда встановити адекватний контакт з оточуючим середовищем. Поява такої здібності може перетворити вихідний комплекс в інструмент позитивного розвитку особистості.

Е.Фромм пояснює девіантну поведінку особистості через певні психологічні механізми (конформізм, руйнівна поведінка та ін.), за допомогою яких людина вирішує суперечності між прагненням ствердити себе як індивідуальність і прагненням бути включеною до людської спільноти.

Акцент у *поведінковому підході* до розуміння детермінації девіантної поведінки переноситься на неадекватне соціальне наuczіння. Такий підхід має підкреслено емпіричний характер і зосереджує свою увагу на можливості корекції неадекватної поведінки шляхом організації позитивного підкріплення й корекції наслідків поведінки, що відхиляється (Б.Скіннер, А.Бандура, Є.Маш, Е.Тердал). Серед праць цього напрямку заслуговує на увагу дослідження проблем саморегуляції в дітей (П.Каролі). Указуючи на особистісно детермінований характер саморегуляції, автор виокремлює низку необхідних для розвитку дітей здібностей: активне усвідомлення «близької» й «далекої» в просторі й часі стимуляції; формування внутрішньої картини світу; дія відповідно до індивідуального способу кодування інформації й тим, чому віддає перевагу.

Згідно з *когнітивним напрямом психології* (А.Бек, Е.Келлі та ін.), основою девіантної поведінки є неадекватні мисленнєві схеми, особистісні конструкції, що спричинюють неадекватні сприймання й інтерпретацію інформації, відповідно, неадекватні почуття та дії. Згідно з поглядами А.Елліса, у такої особистості формуються ірраціональні настановлення, зокрема настановлення повинності (впевненості особистості в існуванні універсальних принципів, що мають бути реалізовані, незважаючи ні на що), катастрофічні настановлення (оцінка будь-яких подій, що відбуваються в житті особистості, як жахливих, катастрофічних), оцінні настановлення (окремі аспекти інших людей та їх поведінки ототожнюються з їхньою особистістю загалом) та ін.

Екологічний підхід трактує відхилення в поведінці як результат несприятливої взаємодії між людиною й соціальним середовищем. Особа розглядається як суб'єкт порушень настільки, наскільки вона стає об'єктом руйнуючих впливів мікросередовища. Корекція тут розуміється як оптимізація цієї взаємодії шляхом взаємного вимірювання позицій і наuczіння навичкам співробітництва. Практично зливається з екологічним *психодидактичним* підходом, у якому акцентується роль невдач у навчанні підростаючої особистості в розвитку відхилень (Д.Халаган, Дж.Кауфман). Представники цього напрямку виділяють значення індивідуального підходу в навчанні й можливостей самовираження особистості в навчальній діяльності.

У межах *гуманістичного підходу* (А.Маслоу) девіантна поведінка може бути наслідком блокування процесу самореалізації, фрустрації базових потреб, коли самоактуалізація через духовність і творчість трансформується в самоствердження через девіантну поведінку. Згідно з К.Роджерсом, ця тенденція посилюється через відсутність «позитивної безумовної уваги», безумовного прийняття особистості дитини дорослими такою, яка вона є. Згідно з поглядами В.Франкла, в основі девіантної поведінки особистості лежить утрата сенсу життя й екзистенційний вакуум – переживання безглуздості життя, його спустошеності.

За останні два десятиліття в західній психології широке поширення отримав *емпіричний підхід* до визначення й діагностики відхилень. Сутність даного підходу полягає в емпіричній, феноменологічній класифікації, де кожний, поведінково виражений стійкий симптомокомплекс отримує свою назву (аутизм, депресія, віктимність і т. д.). Цей підхід робить спробу наблизити психіатрію й

психологію, тому й використовує для опису типів відхилень поняття синдрому як деякого стійкого утворення в структурі особистості.

Задля розуміння взаємообумовленості девіантної поведінки й соціальної мобільності важливо відзначити соціальний контекст досліджуваної проблеми, який представлений у працях таких науковців *соціологічної школи* кінця ХІХ – початку ХХ ст., як Ж.Кетле, Е.Дюркгейм, Д.Дьюї, П.Дюпаті, М.Вебер, П.Сорокін і ін. Учені виявили зв'язок поведінки, що відхилялася, із соціальними умовами існування людей. Статистичний аналіз різних аномальних проявів (злочинності, самогубств, проституції), проведений, зокрема, Жаном Кетле, Емілем Дюркгеймом за певний історичний відрізок часу, показав, що кількість аномалій у поведінці людей кожного разу неминуче зростає в періоди воєн, економічних криз, соціальних потрясінь, що спростовує теорію «природженого» злочинця, указуючи на соціальне коріння цього явища. Аномія виникає тоді, коли в певній сфері суспільного життя немає очевидних стандартів, які б спрямовували поведінку. За цих обставин люди почувають себе дезорієнтованими й стривоженими, тож аномія – це один із соціальних чинників, які впливають на схильність до самогубства. Разом із тим соціологи того часу, виявивши зв'язок між соціально-економічними умовами існування суспільства й девіантною поведінкою, не змогли достеменно диференціювати і пояснити природу цих відхилень. Е.Дюркгейм, зокрема, уважав, що певний оптимальний рівень девіацій неминуче властивий людському суспільству, як температура людському тілу. І необхідно піклуватися не стільки про її викорінювання, скільки про підтримку цього оптимального рівня, попереджаючи лише «сплески», зростання різних форм девіантної поведінки.

Р.Мертон модифікував поняття аномії, пов'язавши його з напругою, яка впливає на поведінку індивіда за умов, коли прийнятні норми входять у конфлікт із соціальною реальністю. Так, у сучасному суспільстві загально визнаними є ті цінності, що сприяють матеріальному достатку, а засобами, які ведуть до матеріального успіху, вважаються самодисципліна й наполеглива праця. Згідно із цим поглядом, люди, які наполегливо працюють, неодмінно досягнуть успіху, хоч би якими були їхні стартові можливості. Насправді, ця ідея не витримує випробування досвідом, тому що більшість тих, хто перебуває в не вигідному становищі, мають лише обмежені умовні можливості для висхідної мобільності, або й узагалі ніяких. Таким чином, ті, хто не «досягає успіху», вважають, що їм не судилося зробити матеріальний поступ. За такої ситуації ці невдахи відчують велику спокусу просунутися вгору будь-якими засобами, законними чи незаконними. Отже, згідно з Р.Мертонем, девіантна поведінка – це побічний продукт економічної нерівності.

Р.Мертон ідентифікує п'ять можливих реакцій на напругу, що виникає між суспільно схваленими цінностями й обмеженими засобами їхнього досягнення [5]. *Конформісти* приймають і схвалювані загалом цінності й конвенційні засоби їхньої реалізації, не залежно від того, успішні вони чи ні. Більшість людей належить до цієї категорії. *Новатори* також приймають схвалені суспільством цінності, але прагнуть здобути їх незаконними або протизаконними засобами. До цього типу можна віднести злочинців, які

домагаються достатку, діючи всупереч закону. *Ритуалісти* узгоджують свою поведінку із суспільно прийнятими стандартами, хоча вони вже не бачать цінностей, які стоять за цими стандартами. Вони дотримуються правил заради самих правил, не ставлячи перед собою ніякої мети, а просто скоряючись примусу. Ритуалістами можна вважати людей, які присвячують себе нудній роботі, навіть якщо ця робота не обіцяє їм перспектив кар'єри й погано винагороджується. *Утікачі* – це ті, що повністю зреклися конкурентного світогляду, відкинувши як домінуючі цінності, так і прийнятні засоби їхнього досягнення. *Бунтарі* відкидають як усталені цінності, так і прийнятні засоби, проте активно прагнуть замінити їх новими й перебудувати соціальну систему. До цієї категорії належать члени радикальних політичних угруповань.

Пізніші дослідники поєднали Сьюзерлендове поняття диференційної асоціації (тобто ідею, що група людей, з якою пов'язані індивіди, насаджує їм своє ставлення до злочину – «за» або «проти») з типологією Р.Мертонна. У своєму дослідженні злочинних підліткових банд Річард А.Кловерд і Лойд Е.Олін (1960) стверджують, що ці банди утворюються в субкультурних спільнотах, де шанси на досягнення легітимного успіху дуже низькі, скажімо, серед безправних етнічних меншин. Їхня праця слушно наголошує на зв'язках між конформізмом і девіантною поведінкою. Обмеження можливостей для досягнення успіху є головним чинником диференціації між тими, хто вдається до злочинної поведінки, і тими, хто не вдається.

Проте слід з обережністю поставитись до припущення, що люди з бідніших спільнот прагнуть до того самого рівня успіху, що й заможніші люди. Більшість намагається узгодити свої прагнення з реальними обставинами. Але було б також помилкою припустити, що суперечність між прагненнями та можливостями обмежується середовищем людей менш привілейованих верств. В інших групах в індивіда також виникає спокуса чинити кримінальні дії, як засвідчують поширені серед «білих комірців» злочини привласнення чужих коштів, шахрайства та ухиляння від податків.

У межах соціологічного підходу можна виділити інтеракціоністський напрям і структурний аналіз. Першого дотримуються Ф.Танненбаум, І.Гоффман, Е.Лемерт, Р.Беккер. Основним положенням тут є теза, згідно з якою девіантність – не властивість, внутрішньо притаманна якій-небудь соціальній поведінці, а наслідок соціальної оцінки (стигмації, «таврування») певної поведінки як девіантної. Прихильники теорії ярликів тлумачать девіантну поведінку не як набір рис, притаманних індивідам або групам, а як процес взаємодії між девіантами і не-девіантами.

Девіація зумовлена здатністю впливових груп суспільства нав'язувати іншим стратам певні стандарти. Таким чином, ярлики, що позначають категорії девіації, є виявом структури влади в суспільстві. Загалом правила, з погляду яких визначається девіація, формулюються багатими для бідних, чоловіками для жінок, людьми старшого віку для людей молодших, етнічними більшістями для етнічних меншин і т. д.

У випадку здійснення індивідом протиправного вчинку на нього наклеюють ярлик правопорушника. Таким чином, він або вона вже носять на собі

тавро злочинця. До таких осіб і найближче оточення, і майбутні роботодавці починають ставитися з недовірою. Після цього індивідові залишається тільки ще глибше загрузнути в трясовині кримінальної поведінки, знехтувавши ортодоксальні суспільні конвенції. Едвін Лімерт визначає перший акт порушення поведінки первинною девіацією. Вторинна девіація спостерігається тоді, коли індивід приймає ярлик і починає дивитися на себе як на девіанта. Таким чином, аналіз причин девіантної поведінки спрямований у даному випадку на вивчення процесів, явищ і чинників, що визначають або впливають на приписування статусу девіантності поведінки й статусу девіанта індивідам, тобто дослідженням того, яким чином формується ставлення до людей як до девіантів.

Структурний аналіз пропонує три пояснення причин девіації. Перше – культурологічне, коли причиною девіації є конфлікти між нормами субкультури й пануючої культури на підставі того, що індивіди одночасно входять до різних етнічних, культурних, соціальних, політичних й інших груп з різними або суперечливими цінностями. Ця обставина є об'єктивною основою для девіації (С.Селлін, О.Турк). Друге сформувалося в рамках теорії конфлікту (Р.Квінін, І.Тейлор, П.Уолтон і Д.Янг). Девіація в даному випадку виступає результатом протидії нормам капіталістичного суспільства і зумовлена соціально-економічною природою капіталізму. Третє пропонує Р.Мертон у теорії «соціальної аномії». На його думку, девіантна поведінка зумовлена аномією як розходженням між проголошеними даною культурою цілями й інституціоналізованими засобами їх досягнення.

У вітчизняних дослідженнях детермінація девіантної поведінки пояснюється незбігом вимог норми з вимогами життя, з одного боку, і невідповідністю вимог життя інтересам даної особи з іншого. Це викликане суперечністю розвитку суспільства. Мабуть, основним тут є суперечність між стабільністю й мобільністю суспільства як системи. Суспільство, з одного боку, орієнтує індивіда на конформну поведінку, що є умовою соціальної стабільності, а з іншого – об'єктивно вимагає від нього ініціативності, тобто виходу за рамки загальноприйнятих стандартів. Тому соціалізація особи завжди включає як конформну, так і неконформну поведінку.

Деякі дослідники вважають, що головною причиною всіх соціальних відхилень є соціальна нерівність [4]. Вона викликає суперечність між потребами, що зростають, і можливостями їх задоволення залежно від того, до якої соціальної групи відноситься індивід, який соціальний статус він має.

Загалом, спираючись на ці підходи, можна виокремити такі *групи чинників*, що зумовлюють девіантну поведінку особистості й пояснюють її зв'язок із соціальною мобільністю [2; 3; 7]:

- *соціальні* – визначаються несприятливими соціальними, економічними, політичними умовами існування суспільства;
- *соціально-психологічні* – несприятливі особливості взаємодії індивіда з найближчим оточенням у сім'ї, на вулиці, в колективі – проявляються, перш за все, в активно-вибірковому ставленні індивіда до середовища спілкування, до норм і цінностей свого оточення, до психолого-педагогічних впливів школи, громадськості, до саморегуляції своєї поведінки;

- *педагогічні* – виявляються в недоліках сімейного та шкільного виховання;
- *індивідуально-психологічні* – психобіологічні передумови девіантної поведінки, які ускладнюють соціальну й психологічну адаптацію індивіда.

Аналізуючи *соціальні чинники* девіантної поведінки, слід насамперед звернути увагу на соціальні, політичні, економічні проблеми, суспільну мораль та моральні цінності, що притаманні суспільству в перехідний, кризовий період. Так, несприятливе соціально-економічне становище в країні, у тому числі невисокий рівень матеріальної забезпеченості та соціальної захищеності широких верств населення, спричинює невизначеність, тривогу людей, їх невпевненість у майбутньому. При цьому може виникнути так званий феномен «порівняльної депривації» як наслідок розшарування суспільства, наявності привілеїв у невеликої кількості людей, які до того ж не завжди підтверджуються їх особистісними й професійними якостями. До цього слід додати комерціалізацію сфери освіти, охорони здоров'я, дозвілля тощо, скорочення мережі культурних та спортивних закладів, практичну відсутність безкоштовних центрів дозвілля, коли багатьом людям практично «немає куди себе подіти» у вільний час [7].

До соціальних чинників девіантної поведінки слід також віднести стан аномії (падіння моральності), властивий кризовому суспільству, відмову від попередніх ідеалів і несформованість нових, «подвійну мораль», протилежність декларованих і реальних цінностей та ідеалів. Особистість усвідомлює й переживає сильні негативні емоції через прірву між офіційними культурними цінностями й неможливістю їх досягнення. Слід відзначити й таке явище, як стратифікаційна невідповідність, коли, наприклад, люди з вищою освітою отримують меншу винагороду за свою працю, аніж люди з нижчою кваліфікацією. До соціальних чинників девіацій у поведінці особистості слід віднести культ насильства, що ствердився в сучасному мистецтві, ліберізацію статевої моралі. Особливу роль у цьому контексті відіграють засоби масової комунікації, що демонструють широкий потік фільмів, пісень й т. п. зі сценами насильства та аморальної поведінки, впливаючи на духовний світ особистості.

Девіації тісно пов'язані із *соціальною мобільністю* (П.Сорокін, 1927 р., П.Блау та О.Данкен, С.Ліпсет й Р.Бенедікс, 1959 р., Р.Еріксон та Д.Голдторп, 1993 р). Дане поняття вчені трактують як переміщення людей з одних суспільних верств, прошарків в інші соціальні спільності, а також їх просування на позиції з більш високим престижем, прибутком і владою (соціальне сходження), або ж просування по більш низьких ієрархічних позиціях (соціальний спад, деградація). Зв'язок феноменів соціальної мобільності й девіантності виявляється насамперед у здатності або готовності населення чи окремих індивідів до соціальних переміщень, які в суспільстві мають масовий характер. Відповідно змінюються характер, спрямованість й інтенсивність існуючих соціальних відносин і контактів, виникають нові компоненти у відносинах між верствами та групами, набувають нових ознак поведінка індивідів, специфіка розв'язання міжгрупових конфліктів, що, у свою чергу, позначається на соціально-психологічному самопочутті, виборі стратегій поведінки як окремих людей, так і великих спільностей [6].

У сучасних суспільствах часто поєднується латеральна (горизонтальна) мобільність – перехід індивіда або соціального об'єкта від однієї соціальної позиції до другої, що лежить на такому ж рівні (перехід індивіда з однієї сім'ї в іншу, зміна місця проживання та ін.), і вертикальна – сукупність взаємодій, що сприяє переходу індивіда або соціального об'єкта з однієї соціальної верстви, одного соціального статусу в інші (професійна вертикальна мобільність, економічна вертикальна мобільність тощо). За таких обставин для психології девіантної поведінки важливим є: специфіка протікання процесів адаптації індивіда чи групи людей до нових умов (пристосування психіки людини до зовнішнього середовища, що якісно змінюється чи змінилося); психологічні особливості зміни соціальних позицій та досягнення кар'єри; специфіка набуття нових особистісних якостей; знання й урахування чинників психологічної сумісності на етапі вияву індивідуальних особливостей та інтеграції в нову спільність; особливості становлення й розвитку психологічної готовності до виконання нового типу діяльності.

Серед *соціально-психологічних чинників* девіантної поведінки особистості слід насамперед указати на особливості взаємодії такої особистості із сім'єю і, зокрема, на досвід спілкування з батьками в дитинстві. До *педагогічних чинників* розвитку особистості дитини слід віднести особливості виховання (орієнтоване на дитину, стабільне, нестійке, суперечливе, байдуже до дитини, вороже тощо); особливості освітньої роботи з дітьми (особистісно-орієнтована, розвивальна; репродуктивно-адаптивна, малоефективна; інформаційно-репродуктивна, неефективна тощо). Зрозуміло, що ці чинники позначаються на розвитку дитини не безпосередньо, а заломлюючись через її внутрішню позицію (взаємодію, відносну незалежність, опірність; протидію, гіперзалежність, негативізм, упертість; бездіяльність, гіперзалежність, нестійкість, конформізм тощо). Також великого значення набуває ставлення педагога до дитини з девіантною поведінкою [7].

У зв'язку з останнім важливо відзначити *індивідуально-психологічні чинники*, які спричинюють неконструктивну позицію особистості, що виявляється в її девіантній поведінці. Аналізуючи ці чинники, девіантну поведінку трактують як засіб досягнення значущої для особистості мети, як засіб психологічної розрядки, заміщення заблокованої потреби або ж як самоціль, засіб задоволення потреби в самореалізації й самоствердженні, компенсації почуття неповноцінності тощо. Також акцентують увагу на тривожності особистості, коли через переживання тривоги, небезпеки в міжособистісних стосунках особистість виявляє агресивну поведінку як психологічний механізм захисту [8]. Виокремлюють також спадкову (генетичну) обтяженість, коли, зокрема, у батьків, схильних до адиктивної поведінки, народжуються діти з високим рівнем толерантності, іншими словами, відсутністю опору до психоактивних речовин через порушення функціонування гормональних і ферментативних механізмів, що відповідають за нормальний обмін речовин [9]. Серед усіх індивідуально-психологічних чинників, на думку більшості дослідників, у становленні й розвитку девіантної поведінки особливо велику роль відіграють особливості локусу контролю, рівень самоповаги особистості.

Висновки. Проблема детермінації є однією з найскладніших для будь-якої науки. Більш того, останнім часом учені прагнуть уникати самого терміна «причини», вважаючи його недостатньо коректним, багатозначним, і вбачають за краще говорити про кореляційні зв'язки й залежності. Разом із тим проблема обумовленості, детермінації, генезису об'єктів наукового вивчення не знімається лише зміною й уточненням термінології. Тому розгляд складного питання детермінації девіантної поведінки є актуальним.

Можна було б обмежитися посиланням на те, що девіантна поведінка має причини, загальні для всіх поведінкових форм, включаючи конформну, нормо-слухняну поведінку. Можна було б також послатися на те, що девіантна поведінка зумовлена загальними закономірностями розвитку суспільства, як і всі інші соціальні й психологічні явища та процеси. Проте є й конкретніші чинники, що зумовлюють високий ступінь вірогідності відхилень від соціальних норм. Серед них вагоме місце займає соціальна мобільність як невід'ємна складова життя будь-якого індивіда й суспільства загалом. Первинно соціальна мобільність (чи то латеральні переміщення, чи стратифікаційні) передбачає відхилення від усталеної системи взаємодій, норм поведінки чи навіть повну зміну способу життя. Тому вона вимагає мобілізації внутрішніх ресурсів індивіда, торкається системи його ціннісних настанов, оцінних уявлень і, відповідно, виявляється в певних формах поведінки, у тому числі девіантної. Перспективи досліджень у даному напрямі вбачаємо у вивченні проявів девіантної поведінки різних верств населення в часи соціально-економічних перебудов.

1. Федоришин Г. М. Профілактика девіантної поведінки : методичні рекомендації для студ. вищих навч. закладів / Г. М. Федоришин. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2006. – 26 с.
2. Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения : [учеб. пособ. для вузов] / Ю. А. Клейберг. – М. : Сфера, при участии «Юрайт-М», 2001. – 160 с.
3. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения : [учеб. пособ.] / В. Д. Менделевич. – С. Пб. : Речь, 2005. – 445 с.
4. Соціологія : курс лекцій / за ред. В. М. Пічі. – К. : Заповіт, 1996. – 344 с.
5. Гіденс Е. Соціологія / Ентоні Гіденс. – К. : Основи, 1999. – С. 726.
6. Федоришин Г. М. Стратифікація суспільства: соціально-психологічна інтерпретація / Г. М. Федоришин // Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2007. – Вип. 12. – Ч. 1. – С. 54–64.
7. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки : [курс лекцій] / О. І. Бондарчук. – К. : МАУП, 2006. – 88 с.
8. Дроздов О. Ю. Проблеми агресивної поведінки : [навч. посіб.] / О. Ю. Дроздов, М. А. Скок. – Чернігів : ЧОПУ ім. Т. Г. Шевченка, 2000. – 156 с.
9. Максимова Н. Ю. Психологія адитивної поведінки : [навч. посіб.] / Н. Ю. Максимова. – К. : Київський університет, 2002. – 308 с.